

zaopatrzona we wskazanie miejsca w dziełach bibliisty z Betlejem, gdzie dana osoba występuje (najczęściej chodzi o listy św. Hieronima). Wskazana została również bibliografia – o ile takowa istnieje – umożliwiająca bliższe poznanie zarówno samej osoby, jak też jej związków ze św. Hieronimem.

Na trzecią część książki składają się teksty samego św. Hieronima. Jest to autorska antologia dokonana przez A. Fürsta. Wybrane przez siebie Hieronimowe teksty, Autor przyporządkował trzem tematom, odnoszącym się do biografii, duchowości oraz pracy naukowej Strydończyka. Każdy przytoczony tekst zaopatrzony został w podstawowe dane, umożliwiające jego identyfikację oraz w istotne objaśnienia, ułatwiające lepsze zrozumienie tekstu. Znaleźć tam też można wskazówki bibliograficzne.

Obszerną literaturę, dotyczącą omawianej problematyki, Autor zamieścił na końcu dzieła. Zebrana tam została obszerna bibliografia dotycząca zarówno samego Hieronima, jak też epoki, w której żył oraz problematyki, którą poruszał. Autor uszeregował zebrany materiał według pewnego klucza: najpierw przedstawił poszczególne dzieła Hieronima i pod każdym wskazał poświęconą mu współczesną literaturę. Dzieła zostały uszeregowane według klucza tematycznego (listy, traktaty, literatura monastyczna, tłumaczenia, homilie, komentarze). Następnie wskazana została literatura tematycznie związana z twórczością Strydończyka. Obszerna bibliografia została przyporządkowana poszczególnym rozdziałom książki. Ten sposób przedstawiania bibliografii trudno jednoznacznie ocenić. Można wnioskować, że Autorowi chodziło o ujęcie tylko tych pozycji, które są bezpośrednio związane z problematyką książki.

Starannie wydana, także pod względem edytorskim, książka z całą pewnością zasługuje na zauważenie i będzie stanowiła pomoc dla wszystkich zajmujących się zawodowo osobą św. Hieronima. Ci jednak, którzy dopiero wchodzą z nim w kontakt, muszą się wesprzeć jeszcze innymi pozycjami.

ks. Antoni Żurek – Tarnów

Jerzy Zbigniew LACHOWICZ, *La mujer en la vida y el pensamiento de San Gregorio Magno (540-604)*. Tesis de doctorado, Pamplona 2000, Universidad de Navarra. Facultad de Teología, ss. 512.

W dziejach całego chrześcijaństwa, jeszcze przed wielkimi podziałami, zawsze szczególnym etapem początków pozostaje cały okres starożytności. O tej wyjątkowej randze decyduje nie tylko wyjątkowa bliskość czasów Jezusa Chrystusa i szczególne świadectwo wiary, często znaczone męczeństwem, ale także powstała wówczas przebogata myśl teologiczna Ojców Kościoła i pisarzy starożytności chrześcijańskiej. To w tym okresie kształtowały się zasadnicze zręby całego chrześcijańskiego nauczania teologicznego, i to w wielu aspek-

tach: dogmatycznym, moralnym, społecznym czy prawnym. Dynamika tych procesów ma wielu aktorów, ale szczególnymi i głównymi są tzw. wielcy Ojcowie Kościoła, zarówno w nurcie Wschodnim jak i Zachodnim. Wśród tych ostatnich wymienia się m.in. św. Grzegorza I Wielkiego, papieża. Bogactwem swej ogromnej spuścizny oraz szerokiej działalności, nie tylko kościelnej, wpisał się szczególnie trwale w tamte burzliwe czasy. Jednocześnie jego przemyślenia i propozycje teologiczne pozostają także w pełni aktualne współcześnie.

Oto ks. Jerzy Zbigniew Lachowicz podjął w prezentowanej rozprawie jedno ze szczegółowych zagadnień – temat kobiety. Już w samym tytule wskazuje, iż dostrzega go jakby w dwóch płaszczyznach źródłowych, tj. w życiu oraz w pismach św. Grzegorza Wielkiego. Te wzajemnie zespolone elementy, choć może nie zawsze równoległe czy współbrzące, są wręcz niezbędne i ostatecznie ważne dla kompleksowego rozeznania podejmowanego tematu.

Całość formalną studium otwiera obszerny i szczegółowy spis treści (ss. 3-13), który jest dobrym i syntetycznym wprowadzeniem w omawiane zagadnienie. Tu także zamieszczono wykaz skrótów, podzielony na skróty pism św. Grzegorza Wielkiego oraz bibliograficzne (ss. 15-17). Natomiast treściowo, po metodologicznym wprowadzeniu (ss. 19-30), całość rozprawy podzielona została na dwie podstawowe części, a te z kolei na dalsze wielostopniowe i szczegółowe elementy. Zasadniczy korpus podzielony jest na cztery zwarte rozdziały o ciągłej numeracji.

Część I rozprawy ks. Lachowicza poświęcona została prezentacji syntezy gregoriańskiego obrazu kobiety i jej symbolice w Biblii oraz w hagiografii (ss. 31-236). Pierwszy z rozdziałów nosi tytuł: „Biblijne przykłady kobiet” (ss. 33-170). W uwagach wstępnych autor zwraca uwagę, że teksty biblijne odgrywają szczególną rolę w całym nauczaniu św. Grzegorza Wielkiego. Z kolei przypomniał najważniejsze kobiety biblijne, rozpoczynając oczywiście od Matki Bożej i podnosząc m.in. kwestię dziewictwa, a także pobożności maryjnej. Następnie, w ramach tego rozdziału, znalazły się informacje o Marii Magdalenie, ze wskazaniem na problem identyfikacji osobowej, a także specyfikę jej miłości. Prezentując biblijną Ewę Autor ukazał ją jako kobietę oraz kwestię popełnionego przez nią grzechu pierworodnego. Kolejne postacie z obu Testamentów, np. Rachela i Lea czy Maria i Marta są okazją do analizy kontemplacyjnego i aktywnego życia. Interesujące są także uwagi o bohaterce Pieśni nad Pieśniami i jej towarzyszkach: zdaniem Grzegorza jest to wyobrażenie Kościoła i duszy. Ciekawe są również analizy znaczenia różnych części ciała, np. serca, języka, nosa, ust, zębów, piersi czy oczu. Wyobrażeniem Kościoła i synagogi są także Anna i Peninna. Trzecia część tego rozdziału koncentruje się na innych kobietach biblijnych, mniej popularnych i sławnych. Po ogólnych uwagach dotyczących problematyki kobiet w *Moraliach*, Autor ukazuje najpierw rodzinę Hioba, tj. jego żonę i córki, i to w dwóch pokoleniach. Bardzo ciekawy jest też obraz dziesięciu panien z przypowieści ewangelicznej.

Z kolei ukazano kobiety znane z imienia, np. Rebeka, Noemi, Jezabel, Tamara, Sara i Agar oraz kobiety przy grobie Jezusa. W końcu wskazano także na kobiety anonimowe, np. wdowę wspieraną przez Eliasza (1Sm 8, 13), a z Nowego Testamentu – niewiastę uzdrowioną z krwotoku.

Natomiast rozdział drugi części I poświęcony jest przykładom hagiograficznym, legendarnym i niektórym elementom kultu (ss. 171-236). Najpierw wskazano w nim na święte kobiety, wywodzące się z rodziny św. Grzegorza Wielkiego, a więc jego matkę i dwie siostry, choć nie pominięto i negatywnego przykładu w osobie Gordiany. Z hagiografii wskazano tu na święte: Scholastykę jako znak miłości oraz Felicytę i Agnieszkę jako znak męczeństwa. Autor przywołuje także postaci mniej znane, np. Galę, Herudinę czy Romulę, a także przykłady legendarne. Wśród tych ostatnich jest m.in. Musa, matka pewnego męczennika, sparaliżowana panna oraz piastunka św. Benedykta. W ostatnim punkcie tego rozdziału skoncentrowano się na niektórych elementach kultu świętych kobiet. Po wskazaniu na znaczenie relikwii, usystematyzowano imiona tych świętych, które dość często są tytułami kościołów i klasztorów, m.in. Łucja, Sabina, Felicyta, Cecylia, Agnieszka, Agata.

Tematyce obrazu kobiety współczesnej papieżowi Grzegorzowi poświęcona została II część prezentowanej rozprawy (ss. 237-473). Otwiera ją rozdział o tytule: „Przedstawicielki różnych poziomów życia społecznego” (ss. 239-363). Ukazano w nich najpierw kobiety zajmujące najwyższe stopnie w ówczesnych strukturach społecznych, cesarzowe: Konstancja i Leoncja, królowe: Berta, Brunekhilda i Teodolinda oraz członkinie rodzin królewskich: Teoktista, Gordina i Teoctista oraz córka Teodolinda. Z kolei ukazano ich wpływy i możliwości oddziaływania na różnych płaszczyznach życia, zwłaszcza społecznego; tu najpierw jednak wskazano na ich zaangażowanie ewangelizacyjne, tak w rodzinie jak i środowisku kościelnym, a następnie możliwości mediacyjne w trosce o pokój, pomoc społeczno-ekonomiczną, obronę cywilną itd. Przy tej okazji Grzegorz wskazuje także na postawy wobec królowych i cesarzowych.

W relacjach z innymi kobietami św. Grzegorz Wielki wysuwa na czoło postawę przyjaźni i ojcowskiego zatroskania, oraz zatroskanie o szacunek i obronę kobiety wobec różnych nadużyć, także prawnych. Nie pominięto tu również kwestii ubóstwa materialnego, ich *salus animarum*, wskazano także na praktyki pobożnościowe, wśród których szczególnego znaczenia nabiera m.in. modlitwa, pokuta, czytanie Pisma św., donacje i fundacje, np. klasztorów czy eremów, pomoc uwięzionym i biednym. Szczególną uwagę Grzegorz zwrócił także na nadal wówczas aktualny i dramatyczny problem niewolnictwa kobiet.

Czwarty i ostatni rozdział stawia pytanie: wspólnota monastyczna czy małżeństwo? W dopowiedzeniu, jakby osłabiając ten dylemat, dodaje jeszcze różne drogi życia kobiety (ss. 365-473). Dla Grzegorza Wielkiego nie ulega wątpliwości, że życie konsekrowane jest szczególnym sposobem czy modelem życia w Kościele, w którym określono wewnętrzne struktury życia monastycznego,

a więc pozycję opatki i innych mniszek oraz odniesienie jurysdykcyjne biskupa. Grzegorz wskazuje także na specyfikę życia duchowego: to swoista *fuga mundi*, problem modlitwy czy odniesienia do innych osób żyjących w świecie. Wreszcie wskazano jeszcze na dyscyplinę monastyczną, na którą składają się zwłaszcza fundamenty prawne (np. reguła i habit mniszki). Wielki papież dostrzega także możliwe dewiacje tego życia, a więc swoiste jego zdrady i wypadki zanegowania przyjętych uprzednio zasad i norm, np. ucieczkę, uwiedzenie, małżeństwo. Ostatecznie droga ta winna być zawsze wolnym wyborem. Wskazano tu także na rolę papieża w żeńskim monastycyzmie. Zgodnie z tytułem rozdziału podniesiona tu została także droga życia małżeńskiego, która widziana jest jako sakramentalna, ze szczególnym wskazaniem roli kobiety. Autor rozprawy nie pominął też problematyki wdowieństwa. W końcu podane są uwagi odnoszące się do relacji kobiet do różnych osób duchownych: biskupa, prezbitera, diakona, subdiakona oraz kleryków o niższych święceniach, a także do mnichów.

Całość treściową prezentowanego studium zamyka zakończenie (ss. 475-483), które jest swoistym podsumowaniem oraz jeszcze bardziej zwartym ukazaniem zasadniczych treści wokół podjętej tematyki badawczej. Warto zauważyć, że każdy rozdział posiada wprowadzenie oraz specjalne podsumowanie. Na końcu rozprawy zamieszczono dość obszerną bibliografię i to podzieloną bardzo szczegółowo (ss. 485-512). Najpierw podzielono ją na zasadnicze bloki: 1. źródła, 2. dzieła o charakterze słownikowym, 3. inne pisma i studia. W ramach źródeł wyróżniono: 1. Biblię, 2. pisma św. Grzegorza Wielkiego, 3. pisma innych Ojców Kościoła i pisarzy kościelnych, 4. dokumenty Kościoła, 5. antologię kościelnych dokumentów starożytnych. Z kolei pisma Grzegorza podzielono na: 1. wydania tekstów oryginalnych, 2. tłumaczenia.

Prezentowana rozprawa jest interesującym studium na temat jednego z zagadnień żywo obecnego w pierwotnym chrześcijaństwie: trudno bowiem nie dostrzegać problemu kobiety. Przeprowadzone badania dowodzą, że św. Grzegorz Wielki, tak w tekstach jak i w praktycznym postępowaniu, patrzył na kobiety pozytywnie. Nie był wobec nich podejrzliwy czy asekurancki. Miał jednak z drugiej strony świadomość, zwłaszcza w pewnych przypadkach egzystencjalnych, iż istnieje możliwość trudnych zachowań czy postaw, które będą miały mniej lub bardziej znamiona negatywne. Wydaje się, iż podstawowym i zarazem prawdziwym przesłaniem dla każdej kobiety był tutaj obraz Matki Bożej, a także wielu innych świętych czy świątobliwych postaci z Biblii, i to obu Testamentów, oraz wczesnochrześcijańskiej hagiografii.

Papież ukazuje, że niekiedy to właśnie kobiety uprzedzają mężczyzn w relacjach międzyludzkich, co wynika jakby z ich natury i spontaniczności zatroskania o drugiego człowieka oraz otwarcia się na niego. Właśnie w sferze społecznej ujawnia się to wielkie i twórcze zadanie podejmowane przez współczesne mu kobiety. Wydaje się, że niejednokrotnie mogło ono być także inspiracją dla władców i osób praktycznie za nie odpowiedzialnych. Często u pod-

staw dobra są właśnie kobiety, a mężczyźni stają się wykonawcami podjętego przez nie dzieła. Oczywiście pewne treści, zwłaszcza odnoszące się do ówczesnych uwarunkowań, dziś nie są w pełni aktualne, samo jednak przesłanie teologiczne nic nie straciło ze swej aktualności oraz twórczych mocy w osobowym kształtowaniu człowieka. Jego praktyczne wyrazy stosunkowo często się zmieniały, i nadal będą się zmieniać. Co więcej, niejednokrotnie jest ono godne ponownego, jeszcze bardziej twórczego odczytania i przeniesienia w realia codziennej praktyki kościelnej.

Interesujące są w książce analizy różnorodnych postaci, w których rozeznawane jest ich przesłanie symboliczne, alegoryczne czy literalne. Autor nie uniknął jednak pewnych usterek metodologicznych. W wykazie skrótów czasopism zabrakło określenia roku przy RQA (ss. 17), natomiast w bibliografii i przypisach znalazły się błędy w pisowniach włoskich oraz francuskich, co wynika zapewne z problemów związanych z komputerem (np. ss. 489, 494, 497, 498, 508). Szkoda, że wśród pism ks. S. Rosika nie wskazano jego rozprawy habilitacyjnej: *Finalizm życia chrześcijańskiego w świetle twórczości papieża Grzegorza Wielkiego* (1980). Także niektóre opisy bibliograficzne budzą wątpliwości (ss. 489, 508); przy B. Altaner zabrakło A. Stuibera (s. 491). Z wielkim natomiast uznaniem należy odnotować, iż Autor rozprawy powołuje się na polskie przekłady dzieł św. Grzegorza Wielkiego oraz inne opracowania w tym języku, przydatne dla podjętej problematyki badawczej. Jest to ważny element propagowania osiągnięć polskiej myśli teologicznej, zwłaszcza patrystycznej, niestety tylko sporadycznie ukazywany w tego typu opracowaniach. Język rozprawy jest zasadniczo poprawny i w pełni satysfakcjonujący. Może jednak w niektórych fragmentach nie do końca jasno brzmi słownictwo teologiczne z zakresu teologii duchowości języka hiszpańskiego, choć w swym przekazie sformułowanych treści jest klarowny i wystarczający.

Przypisy sporządzone zostały z dużą starannością, co w znacznym stopniu ułatwia lekturę książki. Dobrze wykorzystane zostały zaproponowane na wstępie skróty. Poprzez zamieszczane w przypisach cytaty tekstów oryginalnych stały się one interesującymi i twórczymi dopowiedzeniami lub uzupełnieniami zasadniczego toku narracji podjętej tematyki badawczej.

Trzeba jeszcze zaznaczyć, iż ks. Jerzy Zbigniew Lachowicz napisał rozprawę pod kierunkiem wybitnego znawcy życia, działalności oraz spuścizny pisarskiej św. Grzegorza Wielkiego, profesora D. Domingo Ramos-Lissóna. Jest on znanym wydawcą krytycznych edycji licznych tekstów źródłowych oraz autorem wielu studiów nad tym wielkim papieżem. Ta sytuacja formalno-personalna jest jednocześnie w praktyce wyjątkową gwarancją kompetencji naukowych w zakresie podjętej tematyki badawczej, co zresztą widać w całości omawianego studium.

Prezentowana rozprawa ks. Lachowicza wnosi pewien przyczynek twórczy i zarazem interesujący w studium nad problematyką kobiety oraz jej szerokiej

wizji antropologicznej i teologicznej, i to w obrazie wielkiego papieża, św. Grzegorza Wielkiego. Autor studium zademonstrował dobre kompetencje w omawianiu tego zagadnienia i jednocześnie potrafił z pewną odpowiedzialnością podjąć dość schematyczną syntezę.

ks. Andrzej Franciszek Dziuba – Warszawa

Brian DALEY SJ, *The Hope of the Early Church. A handbook of patristic Eschatology*, Peabody Mass. 2003, Hendrickson Publishers, ss. XIV + 303.

Czasy ostateczne, koniec wieku, a szczególnie zmierzch i początek nowego milenium, zawsze oddziaływały na umysły ludzi skierowując ich myślenie na rzeczy ostateczne, ku innemu wymiarowi, ku eschatologii. Tak było przez dwa tysiące lat istnienia Kościoła, co przejawiało się w istnieniu różnych ruchów doktrynalnych zwracających uwagę na koniec świata, na magię liczby „1000” i zjawiska związane ze zmianą daty i epoki (np. ruchy millenarystyczne). Podobne zjawisko mogliśmy obserwować w ostatnich latach XX wieku. Nic więc dziwnego, że problemy eschatologiczne dotyczące rzeczy ostatnich, ale także tego, z czym chrześcijanie stykali się na co dzień, czyli ze śmiercią, znajdowały odzwierciedlenie w nauczaniu Kościoła, który „pochodzący z miłości Ojca przedwiecznego, założony w czasie przez Chrystusa Odkupiciela, zjednoczony w Duchu Świętym, ma cel zbawczy i eschatologiczny, który jedynie w przyszłym świecie może być osiągnięty w pełni” (KK 40). W Ewangeliach znajdujemy liczne zapisy dotyczące ludzkiego życia, śmierci oraz eschatonu – czasu na końcu czasów. Chrystus wzywa bowiem swych uczniów, zwracając uwagę na eschatologiczne wypełnienie historii: „bądźcie gotowi, bo w chwili, której się nie domyślacie, Syn Człowieczy przyjdzie” (Mt 13, 44). Wstępując zaś do Ojca pozostawił Apostołom nakaz misyjny: „Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Uczcie je zachowywać wszystko, co wam przykazałem” wraz z zapewnieniem trwałości tej misji: „Ja jestem z wami przez wszystkie dni, aż do skończenia świata” (Mt 29, 19). Apostołowie kontynuując nauczanie Mistrza z Nazaretu odnosili się do czasu kiedy „nastąpi koniec, gdy przekaże królowanie Bogu i Ojcu i gdy pokona wszelką Zwierzchność, Władzę i Moc” (1Kor 15, 24). Nie mogli więc Ojcowie i pisarze kościelni pierwszych wieków pozostać obojętnymi zarówno na zapotrzebowanie wiernych, jak i na fundament położony przez Jezusa Chrystusa i Apostołów. Wielu z pisarzy starochrześcijańskich dotyczyło problemów eschatologicznych: końca człowieka i świata, istnienia sądu po śmierci, piekła i nieba, paruzji Chrystusa na końcu czasów. Trzeba było określić owo napięcie między „już”, a „jeszcze nie”, w którym działał Kościół, żyli ludzie i w którym rozwijała się teologia.